

Кулаковський П. М.

Рецепція античності у творах діячів Острозького культурно-освітнього центру (попередні зауваги)

Загальновідомо, що антична спадщина (грецький розум і римська організація), поряд з християнством були і залишаються основними формотворчими елементами сучасної європейської цивілізації(1). Однак, до XIV ст., тобто до початку епохи Відродження, ця спадщина або повністю відкидалася, або засвоювалася у спотвореному християнськими теологами вигляді (як наприклад, праці Арістотеля, Гіппократа чи Галона). Розрив з середньовічною теологією і філософією, викликаний Ренесансом, зумовив формування "земного" підходу до розуміння природи і окремої особистості. Перші гуманісти епохи Відродження відкрили для себе, а потім і для елітарних кіл суспільства, що культурні процеси мають тенденцію до повторення. Це було відкрито за допомогою античної культури. І були вони в стародавніх Греції та Римі.

Ренесанс або Відродження торкнулося України лише в самому кінці свого розвитку, тобто наприкінці XVI ст., коли Пізній Ренесанс на своїй батьківщині - Італії - почав вироджуватися в ман'єризм. Таке пізнє проникнення Ренесансу в Україну не є випадковим. Як писав А. Тойнбі, "Ренесанс мертвої культури станеться тільки тоді, коли суспільство - наступник саме підніметься до культурного рівня, на якому стояв його попередник у ті часи, коли здобувся на осягнення, що тепер стапи кандидатами на відродження"(2). Тому закономірно, що до середини XVI ст. засвоєння античності в Україні відбувалося шляхом асиміляції класичної спадщини, її пристосування до потреб своєї християнської культури. Це проявилось, як вважає Я. Стратій, у створенні ряду компедіумів, характерних для середньовічної вченості різноманітних компілятивних і перекладних творів з властивим їм поєднанням категоріально-онтологічного, містико-аскетичного і утилітарно-енциклопедичного підходів(3). Основним шляхом засвоєння античної спадщини в Україні, на відміну від Заходу, було переосмислення греко-візантійської і києво-руської культурних традицій, що опиралися на досягнення античної культури. До ідейних джерел формування Ренесансу на вітчизняному ґрунті, на думку І. Паславського, слід віднести:

- неоплатонізм, який служив ідейною зброєю у боротьбі проти середньовічної католицької схоластики;

- раціонально-єретичні вчення (богомільство, Хіліазм, соцініанство) (4).

Носіями цієї ренесансної культури, як і на Заході, виступили бюргери, тобто міщанство. А оскільки великі українські міста або мали значний відсоток польського населення, або були значною мірою полонізовані, то не випадково, що перші українські гуманісти конфесійно належали до католицизму і писали переважно латинською мовою. Серед них можна виділити дві генерації. Перша (Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, Ш. Шимонович) орієнтувалася на запити світської інтелігенції на її космополітичні настрої. Зокрема, С. Оріховський у своїх творах трактує історичні події як прояви людської діяльності, а не "Божого провидіння", широко використовує античних істориків і філософів Геродота, Фукідида, Плутарха, Платона, Арістотеля та інших, а свої знамениті промови-звернення до шляхти і короля з нагоди турецької загрози складав за зразком Демосфенових філіппік(5). До другої групи належать латиномовні поети І. Домбровський, С. Пекалід, С. Кленович, твори яких теж орієнтувалися на смаки і запити світської інтелігенції, але набули більш виразних національних рис.

З грона цих поетів нас особливо цікавить творчість придворного поета К.-В. Острозького Симона Пекаліда, автора поеми "Про Острозьку війну..."(6), сама назва якої, очевидно, наслідуює назву твору Г. Ю. Цезаря "Про Галльську війну". Вся поема збудована на проведенні паралелей між сучасністю і античністю. К.-В. Острозький Пекалідом порівнюється з грецьким героєм Пелідом і з римськими полководцями батьком і сином Сципіонами. Війни, в яких брав участь К.-В. Острозький, трактуються автором поеми як 80 геркулесових подвигів. Більшість географічних назв подаються в поемі згідно античних традицій: Дунай - Істр, Дон-Танаїс, річка Мариця (у Фракії) - Гебр, Дніпро - Бористен. Азовське море - Меотійська вода, Чорне море - Понт Евксінський. У творі згадується як існуюче місто Ольвія, військові підрозділи козаків і князів Острозьких за античним зразком іменуються то фалангами, то легіонами, козацьке військо мистецтво називається лівійським (ймовірно, за географічним принципом). І Косинський, і Януш Острозький перед битвою під П'яткою виголошують довгі промови за присутності своїх військ. При цьому Косинський, наголошуючи на економічних інтересах повстанців, підкреслює, що "закони тривожать вам душу (Межі на думці постійно) та югери довгого поля". Закінчується поема розмовою моралізуючого характеру між К.-В. Острозьким і К. Косинським, де князь пропонує козацькому ватажку спрямувати свою

енергію в інший бік і повести війська " в Родопи, на перешийок вузький, Танаїс, Кавказькі гори". І хоч у творі С.Пекаліда немає жодних посилань на античні джерела, знайомство автора з ними не викликає жодних сумнівів. Він став єдиним діячем Острозького культурно-освітнього центру, хто визнав парадигматичну цінність за античною спадщиною(7).

У цілому ж, слід погодитися з Д.Чижевським, що в Україні впливи Ренесансу, а відповідно і знайомство з латиномовною античною літературою, були незначними. Це знайомство обмежувалося переважно читанням оригіналів. Перекладів майже не було. Нечисленні їх спроби виходили з-під пера московського втікача князя Курбського, переклади якого навіть мовно були під впливом литовсько-руського оточення. Спроби власних праць українців перебували під величезним впливом старої візантійської традиції(8).

Посиленню візантійської традиції сприяли наступ католицизму і укладення Брестської церковної унії 1596 р. Елітарність, позасповідність ренесансно-гуманістичної течії спричинились до того, що ідеологія Ренесансу з її абсолютно світським антропоцентризмом поступилась місцем ідеології Реформації. Розвиток цієї ідеології приблизно до середини другого десятиліття XVII ст. характеризується оборонною, ізоляціоністською тенденцією українських письменників-гуманістів щодо західних культурних впливів. А, як наслідок, античність засвоювалась на українському ґрунті лише крізь призму візантійсько-києво-руської вченості(9). У цей період українські літератори формально поділилися на два табори, що особливо яскраво видно серед представників Острозького культурно-освітнього центру.

Представники першого табору (Г.Смотрицький, З.Копистенський) розуміли значимість античної культури, але віддавали перевагу грецькій, намагаючись тим самим провести логічний ланцюжок культурного зв'язку за схемою: Стародавня Греція - Візантія - Київська Русь - Україна, тобто відкидаючи Рим і католицький Захід взагалі. Ось що, наприклад, писав Г.Смотрицький в "Ключі царства небесного" (1587р.): "А кому на світі може бути тайно, же з Греков философи, з Греков богословцы увесь світ маєт, без которих й Рим ничого не знаєт"(10). Ще більш категоричніший З.Копистенський, який у "Палинодії" (близько 1620 р.) підкреслював, що "латинники" "чужим пір'ям хваляться", "адже католицьке мудрування" - це "Грецькій то суть мудрости - Платонова и Аристотелева и иных философов Грецких мудрость"(11). Втім, така позиція не заважає Копистенському поряд з працями

названих грецьких філософів використовувати історичні праці з історії Риму: Й.Флавія "Іудейська війна" і С.Транквіла "Життєпис 12 цезарів" (12), порівнювати К.-В.Острозького за мужністю з Ганнібалом і Помпеєм(13), а в "Присвяті... князю Степану Яковичу "Четвертинському" (1623 р.) - Володимира Великого з Августом, князів Четвертинських з братами Гракхами(14). Зрештою, не Рим, не Греція - ідеал Копистенського; його ідеал - християнство. У кінці "Присвяті..." автор вказує, що дарує князю книгу святого Іоанна Хрисостома і далі відзначає: "Того святого учителя писм книгами забавлятися єсть реч збавенная, а при нем святого Діонісія Ареопагита, Афанасія, Васіліа и Григоріов Нанзіанського и Ниссенского, Кириллов Іерусалимского и Александрійского, Єпіфандіа, Іоанна Дамаскина, Феофілакта и иных з ними єдиномудруючих богословов грецких читати. Не знали того Платон и Сократ, Аристотель и Демостен, што тыи святыи знали"(15).

До цього ж напрямку Острозького культурно-освітнього центру, правдоподібно, слід віднести Гаврила Дорофєйовича, який добре знав грецьку мову, а "Органон" Арістотеля напам'ять(16), Віталія, ігумена Дубенського монастиря, автора "Діоптри" (1612 р.), який був відомий сучасникам як невтомний перекладач з грецької і латинської мов(17).

Представники ж іншого табору Острозького культурно-освітнього центру (І Вишенський, Й.Княгиницький, І.Копинський та інші) відкидали античну культуру і науку. Особливо категоричним був І.Вишенський, який стверджував, що "філософія - не поганського учителя Арістотеля, а православних Петра і Павла"(18).

Сюди ж потрібно віднести і Даміана Наливайка. У вірші "На старожитний клейнод ясновітних та вельможних князів Острозьких" він, немовби заперечуючи С.Пекаліду, пише про князівський рід: " Не з їхніх предків грецькі Ахілесси / Не з них львосильні також Геркулеси, / Але й Острозькі добре плав тримають, / Їх з царями недарма рівняють"(19).

Особливе місце серед праць діячів Острозького культурно-освітнього центру займав "Апокрисис" Х.Філалета - М.Броневського (Краків, 1597; Остріг, 1598). Тут найбільш послідовно представлені реформаційні ідеї у західному розумінні цього поняття. Значною мірою сприяло цьому протестанське віросповідання, глибоке знайомство автора з античною спадщиною. Проте, рівень Броневського - це не рівень періоду розквіту античної цивілізації, а рівень періоду її упадку - розкладу рабовласницьких стосунків і зародження християнства. Тому закономірно, що часто, покладаючись на античних авторів, Броневський віддавав перевагу історикам

церкви, як ортодоксальним, так і аріанським: Руфіну Аквілейському, Дидиму Сліпому, Кассіодору, Євсевію Кесарійському, Созомону і Сократесу. Ледь-ледь примітною є у праці Броневського тенденція звернення до класичної античної спадщини. Так, виступаючи проти католицизму, він знаходить підтвердження своєї позиції у творах М.Т. Цицерона. Захищаючи православних у їх позиції щодо несприйняття нового григоріанського календаря, Броневський апелює до реформи календаря Г.Ю. Цезарем, особливо наголошуючи, що римські папи жодних суттєвих змін у календарі після того не чинили.

Виникає закономірно питання, чи була перемога реформаційної течії над ренесансно-гуманістичною в українській літературі цього періоду визначальною щодо подібної, як у Д. Наливайка, позиції несприйняття або своєрідного сприйняття античної спадщини. Можливо визначальним стало те, про що говорив Д. Чижевський, - відсутність перекладів? На наш погляд, ні, тому що всі з перелічених діячів Острозького культурно-освітнього центру вільно або в достатній мірі володіли грецькою, а більшість і латинською мовами, - недаремно ж співпрацювали або викладали в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії. Можливо, просто недоступною залишалася антична бібліотека? Теж ні. Згідно думки А. Тойнбі, "фізично еллінська бібліотека була наявна весь час, але вона не могла стати справді відкритою,

поки західняни не мали достатньої підготовки для читання її книжок"(20). І дійсно, достеменно відомо, що у бібліотеці Академії знаходилися базельські видання трагедій Еврипіда і промов Цицерона(21). Однак, припустити, що С. Пекалід, для якого, за словами Я. Стратія, історико-культурний ідеал - антична вченість(22), міг написати про бібліотеку, бідну на античні книги: "Славиться бібліотека - достойний плід спільної праці"(23) - видається малоімовірним. Напевно, у бібліотеці Острозької Академії мали б бути книги, що знаходилися у бібліотеці Львівського братства (за реєстром 1637 р.), тобто твори Арістотеля, Платона, Гесіода, Демосфена, Фукідіда, Ксенофонта, Піндара, Плутарха, Лукіана, Овідія, Горація, Валерія Максима, Йосифа Флавія(24). Не випадково Мелетій Смотрицький, який навчався у Острозькій Академії в 1601-1604 рр., радив усім бажаючим збагнути таємниці літературної майстерності читаючи грецьких і римських класиків(25).

Отже, не відсутність античної книги, а ідеологічні перешкоди і недостатня підготовка для її розуміння заважали діячам Острозького культурно-освітнього центру використовувати її в повному обсязі. Але саме діяльність Острозької Академії підготувала якісний злам у такому відношенні до античної спадщини, хоч і відбувся він вже поза її стінами, все ж завдяки її вихованцям.

Примітки:

- (1) Див.: Наринский М., Карев З. Общие истоки европейской цивилизации // Европейский Альманах. - М., 1991. - С.18-29.
- (2) Тойнбі А. Дослідження історії. - К., 1995. - Т.2. - С.235.
- (3) Стратій Я. Античність і філософська думка України XIII - ХУІІІ ст. // Антична культура і вітчизняна філософська думка. - К., 1990. - С.24.
- (4) Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці ХУІ - першій третині ХУІІІ ст. - К., 1984. - С.94.
- (5) Литвинов Р.Д. Историческое воззрение Станислава Ориховского // Человек и история в средновековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. тр. - К., 1987. - С.112,115.
- (6) Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. - К., 1995. - Ч.2. - С.40-77.
- (7) Мицько І., Стратій Я. Роль Острозького культурно-освітнього осередку в розвитку української духовної культури // Українське барокко. Матеріали 1-го конгресу Міжнародної асоціації українців. - К., 1993. - С.164.
- (8) Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. - Тернопіль, 1994. - С.216.
- (9) Стратій Я. Античність і філософська думка України XIII - ХУІІІ ст. // Антична культура і вітчизняна філософська думка. - К., 1990. - С.31.
- (10) Грушевський М. Історія української літератури. -

К., 1995. Т.У. Кн.2. - С.71.

- (11) Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці ХУІ - першій третині ХУІІІ ст. - К., 1984. - С.95.
- (12) Там же. - С.98.
- (13) Грушевський М. Історія української літератури. - К., 1995. Т.УІ. - С.93-94.
- (14) Там же. - С.311, 315; Українські гуманісти... - С.338.
- (15) Там само. - С.318; Українські гуманісти... - С.340-341.
- (16) Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине. Втор. пол. ХУІ - перв. пол. ХУІІ в. - К., 1987. - С.61.
- (17) Українська поезія ХУІІІ ст. - К., 1988. - С.46.
- (18) Чижевський Д. Вказ. праця. - С.228.
- (19) Українська поезія ХУІІІ ст... - С.37.
- (20) Тойнбі А. Вказ. праця. Т.2. - С.234.
- (21) Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). - К., 1990. - С.24.
- (22) Стратій Я. Реформаційні і гуманістичні ідеї в Острозькому культурно-освітньому центрі в контексті міжслов'янських впливів // Історія і культура слов'ян. - К., 1993. - С.93-95.
- (23) Пекалід С. Про Острозьку війну... - С.45.
- (24) Архив Юго-Западной России. - К., 1904. Ч.1. Т.10. - С.161-163.
- (25) Голенищев-Кутузов И. Гуманизм у восточних славян: Украина и Белоруссия. - М., 1963. - С.61.